

‘बिरामी र कुरुवा’ एकाङ्कीमा मृत्युचिन्तन

राधिकादेवी गुरागाईं

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा ‘बिरामी र कुरुवा’ एकाङ्कीमा समले मृत्युका सम्बन्धमा अभिव्यक्त गरेका विचारबारे विमर्श गरिएको छ। मानिस मृत्युसँग किन भयभीत हुन्छ, यसको कारण के हो र वास्तवमा मृत्युको शाश्वत सत्य के हो, यसबाट कसरी मुक्ति र आनन्द प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने तथ्यको खोज विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो। यसमा मृत्युचिन्तनका आधारमा ‘बिरामी र कुरुवा’ एकाङ्कीको अध्ययनका लागि वैदिक दर्शनान्तर्गतका वेद, उपनिषद्, गीता र षड्दर्शनमा पाइने मृत्युचिन्तनसँग सम्बद्ध मान्यतालाई सैद्धान्तिक अवधारणा बनाई पाठगत विश्लेषण गरिएको छ। यसक्रममा मृत्युभय र मृत्युबोध दुई पक्षबाट मृत्युचिन्तनको विवेचना र मूल्याङ्कन गरिएको छ। यस लेखमा पात्रले व्यक्त गरेका विचार, संवाद र प्रतिक्रियालाई साक्ष्य बनाइएको छ। यस लेखमा ‘बिरामी र कुरुवा’ एकाङ्कीमा अभिव्यक्त मृत्युचिन्तन वैदिक दर्शनमा आधारित छ, यसमा मृत्युलाई दुःखबाट मुक्तिको अवस्था, ब्रह्ममा लय भएको अवस्था, परमानन्दको अवस्था भनिएको छ र उक्त अवस्थामा पुग्ने मार्ग अद्वैतभावको मार्ग भएको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : अद्वैतभाव, आत्मज्ञान, भय, मुक्ति, शाश्वत सत्य।

१. विषयपरिचय

बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) द्वारा लिखित *बिरामी र कुरुवा* एकाङ्कीमा जीवन र मृत्युका विषयमा चिन्तन गरिएको छ। समले यस एकाङ्कीको रचना वि.सं. २०२० मा गरेका हुन्। *हिमानी* पत्रिकामा २०२७ सालमा प्रकाशित *बिरामी र कुरुवा* एकाङ्की केशवप्रसाद उपाध्यायद्वारा सम्पादन गरिएको *समका एकाङ्की* (२०५९) शीर्षकको सङ्ग्रहमा सङ्कलित छ। समले यस एकाङ्कीमा जीवन र मृत्युसम्बन्धी आफ्नो दार्शनिक विचार अभिव्यक्त गरेका छन्। यसमा मृत्युको भय र मृत्युबोधलाई मुख्य विषय बनाइएको छ। यस एकाङ्कीमा आनन्द (बिरामी) र कुरुवा मुख्य दुई पात्रका संवादमार्फत प्रस्तुत भएको मृत्यु चिन्तन वैदिक दर्शनमा आधारित छ। यसमा सिकिस्त बिरामी परेको मानिसले जीवनको अन्तिम घडीमा जीवनजगत्का सुख-दुःख, धर्म-कर्म, जन्म-व्याधि-मृत्यु, भय र मोक्षजस्ता

विषयमा ज्ञान प्राप्त गरेर मृत्युभयबाट मुक्त भई सहज मृत्युग्रहण गरेको अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ। मृत्यु अनिवार्य छ भन्ने जानेर पनि प्रत्येक मानिस आफ्नो मृत्यु नहोस् भन्ने चाहन्छ। सिकिस्त बिरामी परेर पीडा भोग्नुपर्दा पनि मानिसलाई मरिन्छ कि भन्ने भय हुन्छ। त्यही भयले उसको भोक र निद्रासमेत हरण गर्दछ अनि उसलाई अझ छिटो उसले नचाहेको मृत्युको सामु पुऱ्याइदिन्छ। यी सबैको कारण मृत्युका विषयमा मनुष्यलाई शाश्वत ज्ञान नहुनु नै हो, त्यही अज्ञानताका कारण मानिस मृत्युलाई सहज स्वीकार गर्न सक्दैन। वैदिक दर्शनका अनुसार तत्त्वज्ञानबाट मृत्युसम्बन्धी शाश्वत सत्यको ज्ञान हुन्छ। मृत्यु सुख हो, सच्चिदानन्द हो, मुक्ति हो भन्ने ज्ञान प्राप्त गरेपछि मानिस मृत्युको भयदेखि मुक्त हुन्छ र उसले निर्भय भई मृत्युवरण गर्न सक्दछ भन्ने वैदिक दर्शनको मान्यता छ। वैदिक दर्शनमा आत्मा र स्थूल शरीरबिचको

सम्बन्धविच्छेदलाई मृत्यु भनिएको पाइन्छ । मृत्युको भयलाई निर्मूल पार्न सकिने कुरा पनि त्यहाँ बताइएको छ । मानिसलाई वृद्धावस्था, रुग्णावस्था, दरिद्रावस्था, अज्ञानावस्था, पराजितावस्था, पदप्रतिष्ठा आदिबाट च्युत भएको अवस्था, शत्रुको घेराभित्र परेको अवस्था आदि शारीरिक, मानसिक, नैतिक, धार्मिक अवस्था वा कारणले चिन्ता र भय उत्पन्न गराई मृत्युको नजिक पुऱ्याउँछ । आत्मज्ञानबाट मृत्युको भय नाश भई मृत्युबोध हुन्छ । मृत्युबोधले जीवन बाँच्ने कला र नैतिकता सिकाउँछ । यसले मानिसलाई निष्काम कर्मतर्फ डोऱ्याउँछ । मृत्युबोधबाट नै अमरत्व प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने वैदिक दर्शनको मान्यता रहेको छ । वैदिक दर्शनले मृत्युलाई जीवनको अपरिहार्य सत्य मानेर यसलाई जन्मसँग जोडिदिएको छ । जो जन्मन्छ, त्यसको मृत्यु निश्चित छ र मृत्यु हुनेको जन्म पनि निश्चित हुन्छ भन्ने वैदिक दर्शनको मान्यता रहेको छ । वैदिक दर्शनले जन्म र मृत्युलाई एकपछि अर्कोगरी पालैसँग घुमिरहने जीवनचक्र वा अवस्था मानेको छ । त्यसैले यहाँ मृत्यु भन्नु भ्रम हो, वास्तवमा मृत्यु छैन भनिन्छ । वैदिक दर्शनमा जन्म र मृत्युको चक्रबाट मुक्त हुनुलाई मोक्ष भनिन्छ । यहाँ *विरामी र कुरुवा* एकाङ्कीमा अभिव्यक्त मृत्युको भय, त्यसको कारण र मृत्युभयबाट मुक्तिको उपाय अध्ययनको विषय बनेको छ । मानिस मृत्युसँग किन भयभीत हुन्छ र मृत्युभयबाट कसरी मुक्त हुन सकिन्छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा यस अनुसन्धानमूलक लेखको मुख्य समस्या हो । मृत्युसम्बन्धी यही जिज्ञासा वा प्रश्नको समाधान गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अध्ययनमा मृत्युको भय र मृत्युबोधका विभिन्न सन्दर्भहरूलाई वैदिक दर्शनका मान्यतामा आधारित रहेर एकाङ्कीको विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैले वैदिक दर्शन (वेद, उपनिषद्, श्रीमद्भगवद्गीता र षड्दर्शन) का मृत्युचिन्तनसम्बन्धी मान्यतामा आधारित भएर *विरामी र कुरुवा* एकाङ्कीको विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको सीमा रहेको छ ।

२. अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा निर्धारित उद्देश्य पूरा गर्नका निम्ति पुस्तकालयीय कार्यबाट प्राथमिक र द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । बालकृष्ण समको *विरामी र कुरुवा* एकाङ्की र यसमा प्रयुक्त मृत्युचिन्तनसँग सम्बन्धित तथ्यहरू यस अध्ययनका प्राथमिक सामग्री हुन् । सङ्कलित तथ्यहरूको वर्गीकरण र विश्लेषणका निम्ति आवश्यक पर्ने वैदिक दर्शनसँग सम्बन्धित विभिन्न सैद्धान्तिक पुस्तकहरू एवं प्रायोगिक समालोचना यस अध्ययनका द्वितीयक सामग्रीहरू हुन् जसको सङ्कलन पनि पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । उपर्युक्त दुवै प्रकारका सामग्रीहरूको उपयोग गरी *विरामी र कुरुवा* एकाङ्कीमा अन्तर्निहित मृत्युभय र मृत्युबोधको विश्लेषण गरिएको छ । यसमा वेद, उपनिषद्, गीता र षड्दर्शनका मृत्युचिन्तनसम्बन्धी मान्यतालाई सैद्धान्तिक आधार बनाई विश्लेषणढाँचाको निर्माण गरिएको छ । सोद्देश्यमूलक नमुना छनोटपद्धतिबाट चयन गरिएको *विरामी र कुरुवा* एकाङ्कीको सूक्ष्म पठन गरी तथ्यको विश्लेषण गरिएकाले यस अध्ययनमा पाठविश्लेषण विधिको प्रयोग भएको छ ।

३. मृत्युचिन्तनको सैद्धान्तिक आधार

वैदिक चिन्तन परम्परामा प्रारम्भदेखि नै मृत्युका विषयमा विमर्श गरिएको पाइन्छ । वैदिक दर्शनले मृत्युलाई पाञ्चभौतिक तत्त्वद्वारा निर्मित स्थूल शरीरसँग जीवात्माको वियोगको अवस्था मान्दछ । यस अवस्थामा आत्मासँग स्थूल शरीरको मात्र वियोग हुन्छ, तर सूक्ष्म शरीरले आत्मासँगै बहिर्गमन गर्दछ । स्थूल शरीरबाट प्राण निस्कने अवस्थामा प्राणसँगसँगै इन्द्रियहरू र अन्तःकरणसमेत आत्मासँगै लीन भएर बाहिर निस्कन्छन् । त्यसैले मृत्युपछि स्थूल शरीरको नाश हुन्छ, तर सूक्ष्म शरीर नाश हुँदैन । सूक्ष्म शरीरले पूर्वजन्मका संस्कारसहित कुनै स्थूल शरीरमा प्रवेश गरेर पुनर्जन्म लिन्छ । मृत्यु केवल स्थूल शरीर परिवर्तन हुने प्रक्रिया मात्र हो, यो पुनर्जन्मको चक्र हो, जब सूक्ष्म शरीरको पनि नाश हुन्छ, तब पुनर्जन्मको

चक्र समाप्त भई उक्त आत्माले मोक्ष प्राप्त गर्दछ भन्ने वैदिक दर्शनको मान्यता छ। अतः वैदिक दर्शनमा मृत्यु छैन भनिन्छ।

मृत्युबाट भाग्न वा बच्न त सकिँदैन तर शास्त्रहरूमा यसको भय र पीडाबाट मुक्त हुने उपायबारे बताइएको छ। वैदिक युगमा जीवनरक्षा तथा मृत्युबाट मुक्तिका निमित्त भगवान्को उपासना एवं यज्ञयज्ञादि गरिएको उल्लेख पाइन्छ। ऋग्वेद (७/५९/१) मा उपासक ऋषिहरूले भयमुक्तिका निमित्त देवतासँग प्रार्थना गरेका छन्। वास्तवमा मानिसका निमित्त मृत्युको भय नै सबैभन्दा ठूलो भय हो। जीवन रहँदै मृत्युसाक्षात्कार गर्नाले मृत्युको भयबाट मुक्त हुन सकिन्छ भन्ने उदाहरण *कठोपनिषद्* मा पाइन्छ। वाजश्रवा ऋषिका पुत्र नचिकेताले मृत्युलोक पुगेर मृत्युका देवता मानिने यमराजसँग नै साक्षात्कार गरी ज्ञानार्जन गरेको प्रसङ्गले यसलाई सङ्केत गरेको छ। मृत्यु अवश्यम्भावी भएकाले यसलाई जानेपछि यसको भयबाट मुक्त हुन सकिन्छ भन्ने वैदिक दर्शनको धारणा रहेको पाइन्छ। वैदिक दर्शनले मृत्युलाई सांसारिक बन्धनको कारण मान्दछ। ऋग्वेद (७/५९/१२) मा मृत्युको बन्धनबाट मुक्त भई अमृतत्व प्राप्तिका निमित्त देवतासँग प्रार्थना गरिएको छ। *बृहदारण्यक* (१/३/२८) उपनिषद्मा पनि मलाई मृत्युबाट अमृततिर लैजाऊ भन्ने प्रसिद्ध मन्त्र छ। यी मन्त्रहरूमार्फत मानिसको अमृतप्राप्तिको इच्छा अभिव्यक्त भएको छ। वेद र उपनिषद्का मन्त्रहरूले सांसारिक जीवनमा मृत्यु छ, मृत्युको शाश्वत सत्यलाई जानेपछि यसबाट मुक्त हुन सकिन्छ भन्ने ज्ञान प्रस्तुत गरेका छन्।

वैदिक दर्शनमा आत्मा तत्त्वको ज्ञान भएपछि मृत्युबाट मुक्त हुन सकिन्छ भन्ने मान्यता छ। *प्रश्नोपनिषद्* (६/६/६) मा आत्मालाई पुरुष भनी सम्बोधन गरिएको र यसलाई जान्नाले मृत्युको चिन्ता वा कष्ट हुँदैन भनिएको पाइन्छ। *माण्डूक्योपनिषद्*का अनुसार जीवात्माको मूल स्वरूप आत्मा हो र यो जरामरणादि विकारबाट मुक्त हुन्छ तर डोरीमा सर्पको भान भएजसरी जीवात्माले देहलाई

नै आफ्नो मूल स्वरूप ठानेर जन्ममरणको कल्पना गर्दछ र त्यही भ्रमज्ञानका कारण मृत्युको चिन्तामा पर्दछ अनि आफ्नो मूल स्वभावबाट च्युत हुन्छ (माण्डूक्योपनिषद् ४/१०)। वेद र उपनिषद्मा अज्ञानलाई मृत्युभय र दुःखको कारण मानिएको छ। मानिस मूलतः आत्मा हो जसको ज्ञान नहुँदा ऊ मृत्युको भ्रममा पर्दछ तथा आत्मज्ञानबाट मृत्युसाक्षात्कार हुन्छ भन्ने चिन्तन अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

*श्रीमद्भगवद्गीता*मा मृत्युलाई बुझाउन थुप्रै प्रसङ्ग र उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ। *गीता* (२/२२) मा जन्म र मृत्यु त मानिसले पुराना लुगा फुकालेर नयाँ लुगा लगाएभन्नाँ आत्माले पनि पुरानो शरीर छाडेर नयाँ शरीर धारण गर्ने प्रक्रिया मात्र हो भनिएको छ। *गीता* (२/२७) का अनुसार जन्मनेको मृत्यु र मरेकाको जन्म निश्चित भएकाले एउटा जीवनको कर्मअवधि पूरा भएपछि उसले फेरि अर्को जन्म लिनाका लागि मर्नुपर्दछ र यो चक्र मुक्ति प्राप्त नहुन्जेल चलिरहन्छ। त्यसैले *गीता*मा जन्म र मृत्युलाई नियमित प्रक्रिया मात्र हो भनिएको छ। *गीता*का अनुसार वास्तवमा मृत्यु छैन। मृत्यु भन्नु अज्ञान मात्र हो; यस जगत्मा अज्ञानबाहेक अरु कुनै मृत्यु छैन; आत्मा अमर छ भन्ने हामी जान्दैनौं; जब हामी जान्दछौं मृत्यु तिरोहित भइसक्यो। त्यसैले मृत्युका विषयमा शोक गर्नु निरर्थक छ भन्ने गीतादर्शनको आशय छ।

षड्दर्शनमा मृत्युलाई कैवल्य, समाधि, मोक्षका दृष्टिकोणबाट पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ। साङ्ख्य दर्शनमा कैवल्य, योगदर्शनमा समाधि, वेदान्तदर्शनमा मुक्तिका विषयमा गरिएका चिन्तन अन्ततः मृत्युसम्बन्धी चिन्तन नै हुन्। वेदान्तदर्शनका अनुसार जसले अद्वितीय तत्त्वलाई अनेक रूपमा देख्दछ ऊ मृत्युका माध्यमबाट जन्म-मरणको चक्रमा बारम्बार परिरहन्छ (शुक्ल, सन् १९९३, पृ. २०४)। त्यसैले मृत्युका विषयमा बोध हुन जन्म, पुनर्जन्म, आत्मा र मोक्षका विषयको ज्ञान हुनुपर्दछ भन्ने षड्दर्शनको मान्यता देखिन्छ।

वैदिक दर्शनमा मृत्युलाई सृष्टिचक्रको निरन्तरताका लागि आवश्यक मानिएको छ। मृत्यु अनिवार्य छ, यसलाई स्वीकार गर्न नसक्दा नै भय उत्पन्न हुन्छ। विषयप्रतिको आसक्ति, कामना वा वासनाको कारण पनि मानिसले मृत्युलाई स्वीकार गर्न सक्दैन। आफूले भोगेका अनेक दुःख वा पूर्वजन्मको मरणदुःखको अनुभवका कारण पनि मानिस मृत्युदेखि डराउँछ। ज्ञानको अभावमा उसले देहलाई नै आफू ठान्दछ र त्यही भ्रमज्ञानका कारण मृत्युको भयमा पर्दछ। मृत्यु के हो भन्ने विषयमा जान्नु मृत्युबोध हो। वैदिक दर्शनले मृत्युलाई आत्माले आफ्नो आश्रयस्थल वा आवरणलाई परिवर्तन गर्ने प्रक्रिया मात्र मानेको छ। वैदिक दर्शनका अनुसार जीवनको अदृश्य अवस्थालाई मृत्यु भनिएको हो, वास्तवमा मृत्यु छैन; देहबुद्धिले मृत्युभय हुन्छ भने आत्मबुद्धिले मृत्युबोध हुन्छ; एकत्वको बोध, शून्यताको बोध, पूर्णताको बोध, विशालताको बोध नै मृत्युबोध हो; मृत्यु व्यष्टिबाट समष्टिमा रूपान्तरण हुनु हो। वेद, उपनिषद्, गीता, षड्दर्शनलगायतका वैदिक दर्शनका मृत्युसम्बन्धी यिनै चिन्तन नै प्रस्तुत अध्ययनमा मृत्युचिन्तनका आधार हुन्।

४. नतिजा र विमर्श

बालकृष्ण समको *विरामी र कुरुवा* मुख्य दुई पात्रका संवादद्वारा मृत्युका विषयमा चिन्तन गरिएको एकाङ्की हो। यसमा एक सिकिस्त विरामीले जीवनको अन्तिम क्षणमा जीवन र मृत्युका विषयमा आफ्ना अनेक जिज्ञासाहरूको उत्तर पाएर भयमुक्त भई आनन्दसँग मृत्युवरण गरेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ। यसका साथै यस एकाङ्कीमा विरामी र कुरुवा भन्नु प्रतीकात्मक रूपमा जीवनचक्र हो, यसले अज्ञान र ज्ञान, अन्धकार र प्रकाश, दुःख र सुखजस्ता अनेक अर्थ पनि बुझाउँछ भन्ने सङ्केत गरिएको छ। आफू जीवित रहने आशा कति पनि बाँकी नरहेपछि मात्र जीवन र जगत्का विषयमा जान्न चाहने मानवीय प्रवृत्तिप्रति यो एकाङ्की लक्षित छ। मृत्युलाई नजान्दासम्म यो डरलाग्दो हुन्छ र यसले छटपटी, अनिद्रा, चिन्ता आदिलाई निम्त्याउँछ तर यसलाई

जानेपछि यो चिरनिद्रातुल्य सहज हुन्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यताको यहाँ विभिन्न ढङ्गले व्याख्या गरिएको छ। यस एकाङ्कीमा जीवन र मृत्युसम्बन्धी शाश्वत ज्ञान प्राप्त गरेपछि मानिसले आनन्दपूर्वक मृत्युलाई स्वीकार गर्दछ भन्ने सत्यज्ञानको प्रयोग गरिएको छ। विरामीले आफूलाई सहयोग गर्न बसेको कुरुवासँग जीवन र मृत्युबारे अनेक प्रश्नहरू सोधेर ज्ञान प्राप्त गरी भयमुक्त हुँदै आनन्दसँग मृत्युवरण गरेको घटना नै यस एकाङ्कीको कथ्य बनेको छ। यस लेखमा अज्ञानताका कारण उत्पन्न मृत्युभय र मृत्युबोध (ज्ञानप्राप्ति) पछिको आनन्द र शान्तिपूर्ण मृत्युबारे विश्लेषण गरिएको छ।

४.१ मृत्युभय

मनुष्यलगायत प्रत्येक प्राणीमा सधैं जीवित रहने उत्कट इच्छा रहन्छ। ऊ जीवित रहन चाहन्छ त्यसैले मरिएला भन्ने भयले सधैं त्रसित हुन्छ। मनुष्यको जीवनमा सबैभन्दा ठूलो भय नै मृत्युको भय हुन्छ। योगदर्शन (२/३) मा मरणभयलाई पञ्चक्लेशान्तर्गत व्याख्या गरिएको छ। अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष र अभिनिवेशजस्ता पञ्चक्लेशमध्ये अभिनिवेश मृत्युको भय हो। मरणभयरूपी दुःख सबै प्राणीहरूमा अनादि कालदेखि स्वाभाविक ढङ्गले रहिआएको हुन्छ। आफ्नो अस्तित्व सधैं रहिरहोस् भन्ने इच्छा एवं पूर्वजन्मको मरण दुःखको अनुभवका कारण जीव मृत्युदेखि डराउँछ। सामान्य मानिसमा मात्र नभई विवेकशील मनुष्यका अन्तःकरणमा समेत मृत्युभयले गहिरो प्रभाव पारेको हुन्छ भनी योगदर्शन (२/९) मा उल्लेख गरिएको छ। शरीर नाशवान् छ, मृत्यु अवश्यम्भावी छ भन्ने जान्दाजान्दै पनि मानिस मृत्युभयले आक्रान्त हुन्छ र सधैं बाँचिरहने इच्छा राख्दछ। आत्मा अजरअमर छ, मानिसको सधैं बाँचिरहने इच्छा पनि अन्ततः त्यही आत्मस्वरूपको परिणति हो, आत्मज्ञानको अभावमा मनुष्य सधैं मृत्युदेखि भयभीत छ भन्ने वैदिक दर्शनको मान्यता रहेको देखिन्छ।

भयको एउटा लक्षण अनिद्रा हो तर होशपूर्वकको अनिद्रालाई जागरण भनिन्छ। *विरामी र कुरुवा* एकाङ्कीको

मुख्य पात्र आनन्द जागरणका कारण नभई मृत्युभयका कारण अनिद्राको अवस्थामा देखिन्छ । ऊ रातको साढे दुई बजेसम्म पनि निदाएको छैन । उसको भय यसरी व्यक्त भएको छ- “डर लागेर आउँछ यसो निदाउन खोज्छु मर्न मर्न लागे जस्तो लाग्छ, भ्रसङ्ग हुन्छ । सुतेको सुत्थै मरियो भने ? मर्नुसित किन सारा मान्छे डराउँछन् त” (सम, २०५९, पृ. १४०) ? यस उदाहरणमा बिरामीले सबै मृत्युसँग डराउँछन् भन्ने प्रमाण पेस गर्दै आफ्नो मृत्युभयलाई स्वाभाविक बनाउने प्रयत्न गरेको छ ।

वैदिक दर्शनले मानिस मृत्युसँग भयभीत हुनुको मुख्य कारण अज्ञानतालाई मान्दछ, जसअनुसार तत्त्वज्ञानको अभावमा आत्मा र शरीरका विषयमा नजान्दा मानिस मृत्युभयमा पर्दछ । शरीरलाई नै आफू ठान्ने देहात्मवादी मानिस मन र इन्द्रियको वशमा पर्दछ र भोगमा आसक्त हुन्छ । त्यही अतृप्त भोग वा वासनाका कारण मानिसले संसारलाई छोड्न चाहँदैन । यहाँ बिरामीको “सुतेको सुत्थै मरियो भने ?” भन्ने बनाइले उसको अतृप्त भोगेच्छा वा वासनालाई सङ्केत गरेको छ ।

मानिसले कर्मफलका रूपमा सुख र दुःखलाई भोगनुपर्दछ । तर मानिस दुःखदेखि भयभीत हुन्छ र सुखमात्रै भोग्न चाहन्छ । मानिसले भोग्ने अनेक दुःखहरूमध्ये शारीरिक दुःख वा कष्टसँग मानिस सधैं त्रसित हुन्छ । साङ्ख्य दर्शनले यसलाई आध्यात्मिक दुःख भन्दछ । यो मानिसको शरीरप्रतिको मोह हो । अतः शरीरप्रतिको मोह पनि मृत्युभयको कारण बन्दछ । यहाँ बिरामी पात्र शरीरलाई असह्य पीडा हुनसक्छ, शरीर गुम्नसक्छ, सुख गुम्नसक्छ, भन्ने आशङ्काले भयभीत देखिन्छ । बिरामीले कुरुवासँग भनेको छ :

मर्नु दुःखको कुरा होइन ?....दुःख हराउँदा सुख पनि त हराउँछ नि !....ज्योति निभेपछि तममा हराउँदैन ?
....भइहाल्यो, मलाई अब मर्ने कुरा नगरिदिनोस् ।
....डर नलाग्ने, अझ लागेको डर पनि हराउने गर्नाँस् न ! मलाई आज डर लागिरेको छ । मुटु त्यसै

भ्रस्स भ्रस्स भ्रस्कन्छ । त्यसै तल पुगेजस्तो भएर तर्सिरहन्छ । (सम, २०४९, पृ. १४०-१४१)

मानिस प्रिय वस्तुलाई छोड्न चाहँदैन अर्थात् सुखलाई गुमाउन चाहँदैन भन्ने कुरा मृत्युशय्यामा पुगेको बिरामीका संवादमार्फत अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । जीव सुख-दुःखको भोक्ता हो, सुख र दुःख मनका अनुभूति हुन् । प्रिय वस्तु प्राप्त हुँदाको अनुभूति सुख हो भने त्यससँग बिछोड हुँदाको अनुभूतिलाई दुःख भनिन्छ ।

स्मृतिलाई पनि दुःख र भयको अर्को कारण मानिन्छ । योगदर्शनका अनुसार स्मृति चित्तका वृत्तिमध्ये एक हो । यो क्लिष्ट र अक्लिष्ट दुई प्रकारको हुन्छ । जुन स्मृतिले मानिसलाई दुःख वा कष्ट हुन्छ, त्यसलाई क्लिष्ट र जुन स्मृतिले आनन्द दिन्छ, त्यसलाई अक्लिष्ट चित्तवृत्ति भनिन्छ । परमात्माको निरन्तरको स्मृतिले वैराग्यतर्फ लैजान्छ भने विषयको स्मृतिले दुःख र भयतर्फ लैजान्छ । सांसारिक मानिस विगतका विषय, वस्तु वा घटनाको स्मृतिका कारण दुःख र भयमा पर्दछ । बिरामी पात्रले आफूसँग बिछोडिएकी प्रेमिका अरुणालाई सम्झनु र दुःखी हुनु, विगतमा आफूलाई मोटरकारले भ्रन्डै किचेको घटनालाई पनि सम्झनु र भ्रस्किनुले स्मृति दुःखको कारण भएको हो भन्ने देखिन्छ । अतः विषयको स्मृतिले दुःख निम्त्याउँछ भने यसको विस्मृतिबाट आनन्द प्राप्त हुन्छ भन्ने वैदिक दर्शनको मान्यता छ । यहाँ मृत्युलाई विस्मृतिको आनन्दसँग तुलना गरिएको छ । कुरुवाले भनेको छ- “मर्नु भनेको त बिसनु जस्तै हो । तिमीले बिसिसकेका कति कुरा संसारमा छन्, तिमीले सम्झरेहेको कति कुरा बिसिसके” (सम, २०४९, पृ. १४२) । कुरुवाले बिरामीलाई सम्झाउन जीवन र मृत्युलाई समुद्रको छालसँग, अन्धकारसँग डराएर रातभरि भुक्ने कुकुरको अवस्थसँग समेत तुलना गरी बुझाउने प्रयत्न गरेको छ । कुरुवाको अनेक प्रयत्नबाट बिरामीको मनमा मृत्युको भय विस्तारै हट्दै गएको देखिन्छ । यस एकाङ्कीमा समले बिरामी पात्रमार्फत मानिस शारीरिक मोह, अतृप्त भोगवासना, सुखको लालसा, दुःखको भय, स्मृति, आत्मज्ञानको अभाव आदि विभिन्न

कारणले मृत्युसँग भयभीत हुन्छ भन्ने तथ्य प्रस्तुत गरेका छन्

४.२ मृत्युबोध

मृत्युलाई जान्नु र यसलाई स्वीकार गर्नु मृत्युबोध हो । मानिसले मृत्युका विषयमा सहजै जान्न र यसलाई स्वीकार गर्न सक्दैन । आफन्तको मृत्यु वा आफ्नै मृत्युको कल्पनासम्मले पनि मानिस अत्यन्त दुःखी हुन्छ । गीता दर्शनका अनुसार मरणासन्न विरामीको मन कुनै पनि उपायद्वारा संसारबाट हटाएर भगवान्मा लगाइदिनु मानिसले गर्ने सबभन्दा ठुलो सेवा हो (पोद्दार र गोस्वामी, २०७६, पृ. ६३४) । *विरामी र कुरुवा* एकाङ्कीमा कुरुवाले मरणासन्न विरामीको मनबाट मृत्युको भय हटाई मृत्युबोध गराएर कल्याण गरेको छ । उसले विरामीको मनबाट मृत्युको भय हटाउन शास्त्रीय ज्ञान वा प्रमाणहरूको उपयोग गरेको भेटिन्छन् ।

वैदिक दर्शनका अनुसार अज्ञान नै दुःख र भयको कारण हो, अतः ज्ञानद्वारा अज्ञानलाई हटाउन सकिन्छ । *विरामी र कुरुवा* को मुख्य पात्र आनन्द एकाङ्कीको प्रारम्भदेखि नै मृत्युको भयले छटपछिएको सिक्किस्त विरामीका रूपमा देखिएको छ । उसमा मृत्युबारे जान्ने जिज्ञासा पनि छ भन्ने कुरा कुरुवासँगको प्रश्नोत्तरबाट प्रस्ट हुन्छ । विरामीलाई मृत्यु शाश्वत सत्य हो भन्ने ज्ञान प्राप्त गर्न प्रारम्भमा निकै कठिन परे पनि अन्ततः उसले श्रवण गरिएका कुरालाई मनन गर्दै निर्भय भई मृत्युवरण गरेको देखिन्छ । यहाँ कुरुवालाई तत्त्वज्ञान प्रदान गर्ने गुरुका रूपमा उपस्थित गराएर विरामीको अन्तःकरणबाट मृत्युभयरूपी अज्ञानलाई हटाइएको छ । कुरुवाले विरामीलाई देहको नश्वरता, अद्वैतता एवं एकत्वका विषयमा यसरी सम्झाएको छ- “कुरुवा : को नमरेर सधैं बाँचिरहन्छ ?बाँचुञ्जेल हामी सब अलगग त्यो, यो, उ, तँ, तिमी, हामी; मरेपछि सब एउटै, एकै । सबको साथमा डर हुँदैन, सङ्गमा डर हुँदैन” (सम, २०४९, पृ. १४०-१४७) । उपर्युक्त कथन कुरुवाले विरामीलाई

पञ्चमहाभूतद्वारा निर्मित देहको नश्वरतासम्बन्धी शाश्वत सत्यलाई बुझाउने प्रयत्न गर्दा अभिव्यक्त भएका हुन् । वास्तवमा कोही पनि सधैं बाँचिरहँदैन भन्ने थाहा भएर पनि आफ्नो मृत्युसँग भयभीत हुनु अज्ञानता हो । भयमुक्त हुन एकत्वको भाव हुनुपर्दछ, अथवा अन्य वस्तुदेखि डर हुन्छ अनन्य भए डर हुँदैन भन्ने उपनिषद्को चिन्तन यहाँ कुरुवामार्फत अभिव्यक्त भएको छ । संसारमा अनेकता छ; भिन्नता छ; जसबाट राग, द्वेष, मोह, अहङ्कारादि विकार उत्पन्न हुन्छ; त्यसले मानिसलाई दुःख एवं बन्धनमा पार्दछ; अतः मृत्यु अनेकबाट एकको यात्रा हो; दुःखबाट मुक्तिको यात्रा हो; सुख वा आनन्द प्राप्त हो भनी कुरुवाले विरामीलाई सम्झाएको छ । आफूलाई एकलो ठान्दा डर उत्पन्न हुन्छ । एकत्वको अनुभव भए शोक पनि हुँदैन, मोह पनि हुँदैन अनि डर पनि हुँदैन, त्यस्ता ज्ञानवान्लाई मृत्युको पनि डर हुँदैन भन्ने चिन्तन पनि यहाँ भेटिन्छ । यहाँ समले उपनिषद् र वेदान्तदर्शनका अद्वैतवादी चिन्तनलाई कुरुवाका अभिव्यक्तिमार्फत प्रस्तुत गरेका छन् ।

जीवन अनन्त अविनाशी छ, मृत्यु त केवल स्वरूप परिवर्तन मात्र हो भन्ने दार्शनिक मान्यतालाई आधार मान्दै कुरुवा विरामीलाई यसरी सम्झाउँछ :

हामी देखासाथ जन्म्यो भन्छौं, देख्न छाडेपछि मय्यो भन्छौं, तर त्यो यो जेजति छ हामीले देख्नुभन्दा अगि पनि थियो, हामीले देख्न छोडेपछि पनि हुन्छ, हो रूप छ्यासमिस हुन्छ, अकैअकै हुन्छ । बादल रुमल्लिएर आकार फेर्दै बदलिए जस्तै । त्यसो त यो सब बदलिन्छ, तर छ । (सम, २०४९, पृ.१४४)

देह नश्वर तत्त्व भएपनि यो पूर्णतः नष्ट हुँदैन भन्ने दार्शनिक मान्यता यहाँ अभिव्यक्त भएको छ । साङ्ख्य र योगदर्शनमा प्रकृति र पुरुष दुई तत्त्वको संयोगबाट सृष्टि हुन्छ भन्ने मान्यता छ । त्यसैगरी न्याय र वैशेषिक दर्शनमा परमाणु र चेतनालाई सृष्टिका दुई मूल तत्त्व मानिन्छ । यी दुवै प्रकारका दर्शनको आशय देह पनि अव्यक्त प्रकृति

वा परमाणुका रूपमा सूक्ष्म स्वरूपमा अव्यक्त स्थितिमा रहिरहन्छ । त्यसैले देहलाई नै आत्मस्वरूप मान्दा पनि जीवको पूर्णत मृत्यु हुँदैन भन्ने दार्शनिक मान्यताका आधारमा सम मृत्युका विषयमा आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गर्छन्, “त्यसो त केही पनि, कोही पनि, कुनै पनि, कतै पनि, कहिल्यै पनि मर्दैन” (सम, २०४९, पृ. १४२) । कुरुवाको उक्त भनाइमा मृत्यु वास्तवमा छैन; शरीरलाई आफू ठानेले मात्र मृत्युलाई मान्दछन् जसमा देहाभ्यास छैन तिनका लागि मृत्यु कदापि स्वीकार्य छैन (रिसाल, २०६८, पृ. ४-५) भन्ने गीता दर्शनको मान्यता अभिव्यक्त भएको देखिन्छ ।

सम *बिरामी र कुरुवा* एकाङ्कीमा वेदान्तदर्शनको ब्रह्मचिन्तनबाट बढी प्रभावित देखिन्छन् । उनले यहाँ ब्रह्मज्ञान नै सुख-दुःख र जन्म-मरणको भयबाट मुक्त गराउने प्रमुख मार्ग हो भनी बताएका छन् । कुरुवा भन्छ, “त्यही आनन्द त परमात्मा हो- सुखस्वरूप ! दुःख हराएपछि त्यो त सधैं सधैं रहिरहन्छ । त्यो ज्योति कहाँ हराउँछ र !” (सम, २०४९, पृ. १४१) । ब्रह्मरूपी शून्य तत्त्वको बोध भएपछि दुःख, डर आदि सम्पूर्ण विचारहरू त्यही शून्यमा विलीन हुन्छन्, त्यसपछि परमानन्द मात्र बाँकी रहन्छ भन्ने शास्त्रीय ज्ञानलाई आधार मान्दै कुरुवा बिरामीलाई मृत्युसँग भयभीत नहुन यसरी सम्झाउँछ :

इन्द्रियहरूले शरीरलाई आफ्नै वा आफ्नै सम्भोजस्तै एक इन्द्रियले अर्कोलाई आफ्नै सम्भोजस्तै यस विश्वलाई तिमि आफ्नै विश्वरूप आफ्नै सम्भ । प्रत्येक मानिसलाई आफ्नै सम्भ, प्रत्येक क्षुद्रतालाई आफ्नै दौर्बल्य सम्भ, प्रत्येकको प्रेमलाई आफ्नै प्रेम सम्भ, आफ्नो प्रेमलाई विश्वप्रेम सम्भ, अनि मृत्यु कतै देखिँदैन, सर्वत्र अमृत नै अमृत, अजरामरत्व देखिन्छ, समाधिमा ॐ खं ब्रह्म उदाउँछ ।हामी सब एकएकै भए के को डर ! दुःख कहाँ छ ! सर्वत्र परमानन्द मात्र छ ! (सम, २०४९, पृ. १४७)

जन्मको बोध भएमा मृत्युको पनि बोध हुन्छ, पूर्णताको बोध भए न जन्म हुन्छ न मृत्यु हुन्छ भन्ने वैदिक दार्शनिक ज्ञान प्रदान गरी कुरुवाले बिरामीलाई मृत्युबोध गराएको छ । सृष्टि, स्थिति र प्रलयरूप परब्रह्म आकाशजस्तै सर्वव्यापक, अदृश्य, शून्य, सर्वशक्तिसम्पन्न छ; कामनाशून्य, विकारशून्य, सङ्ग्रहशून्य, भेदशून्य, द्वन्द्वशून्य सधैं एकाकार समरसभाव ज्ञानावस्था नै ब्रह्म हो (उपाध्याय र पोखरेल, २०७२, पृ. ६११) भन्ने वेदको दर्शनलाई समले मृत्युसम्बन्धी आफ्नो दृष्टिकोण बनाएका छन् । अज्ञानको आत्यान्तिक निवृत्ति मृत्यु हो र तत्पश्चात् अभेद दृष्टि, एकत्वको भाव, पूर्ण र विशालतामा एकाकार भएको अवस्था परब्रह्मको अवस्था हो, यही शाश्वत सत्य जीवन दृश्य हुँदा पनि वा अदृश्य हुँदा पनि रहन्छ । त्यसैले मृत्यु छैन भन्ने समको अध्यात्मवादी चिन्तन यस एकाङ्कीमा प्रस्तुत भएको छ ।

५. निष्कर्ष

बालकृष्ण समले *बिरामी र कुरुवा* एकाङ्कीमार्फत अभिव्यक्त गरेको मृत्युसम्बन्धी दृष्टिकोण वैदिक दर्शन (वेद, उपनिषद्, गीता र सूत्रग्रन्थ) मा अभिव्यक्त मृत्युचिन्तनसम्बन्धी मान्यतामा आधारित छ । यो मृत्युसँग हुने भय र मृत्युभयबाट मुक्तिको उपायका विषयमा गरिएको अध्ययन हो । वैदिक दर्शनले आत्मज्ञानको अभाव, दैहिक मोह, सधैं बाँचिरहने इच्छा, अतृप्त भोगेच्छा, पूर्वजन्म र सोही जन्मका दुःखको स्मृति आदिलाई मृत्युभयको कारण मानेको छ; बिरामी पात्र मृत्युसँग त्रसित हुने कारणहरू पनि तिनै हुन् । यहाँ बिरामीको मनबाट मृत्युको भय हटाई आनन्द र शान्तिपूर्वकको मृत्यु होस् भनी कुरुवाले बिरामीलाई दिएको ज्ञान र बिरामीले मृत्युबारे ज्ञान प्राप्त गरेपछि आनन्दसँग मृत्युवरण गरेको अवस्था छ । कुरुवाले द्वैत र अद्वैत दुवै प्रकारका वैदिक चिन्तनका आधारमा बिरामीलाई मृत्युसम्बन्धी शाश्वत ज्ञान प्रदान गरेको पाइन्छ । अन्ततः आध्यात्मिक ज्ञानबाट नै शान्ति प्राप्त हुन्छ, जीवन सुख र दुःखको संयोग भएकाले आध्यात्मिक ज्ञान जीवनका दुःखद क्षणबाट मुक्तिका निम्ति उपयोगी

हुन्छ भन्ने यस एकाङ्कीको मूल सन्देश हो । त्यसै गरी जीवनको अन्तिम क्षणमा विरामी पात्रले कुरुवाजस्तो ज्ञानीको सत्सङ्ग पाएपछि आनन्दपूर्वक मृत्यु प्राप्त गरेको अवस्था चित्रित छ । ज्ञान वा मोक्ष प्राप्तिका निम्ति गुरुकृपा आवश्यक हुन्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यताअनुरूप विरामीलाई सहयोग गर्न बसेको कुरुवाले यहाँ गुरुको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । अज्ञानताबाट दुःख र भय एवं ज्ञानबाट शान्ति र आनन्द प्राप्त हुन्छ भन्ने वैदिक दर्शनको मान्यता नै मृत्युबोध गराउने मूल ज्ञान हो । मनुष्यजीवन देह र आत्माको संयुक्त स्वरूप भएकाले चैतन्यस्वरूप आत्मा नित्य छ भने शरीर परिवर्तनशील हुनाले विनाशीजस्तो प्रतीत हुन्छ; आत्मासँगको विच्छेदपछि शरीर पाञ्चभौतिक तत्त्वमा विलय हुन्छ; पाञ्चभौतिक तत्त्वका सूक्ष्मतम परमाणुहरू पूर्णतः नष्ट हुँदैनन् अर्थात् शरीरको पनि पूर्णतः मृत्यु हुँदैन; परमाणुका रूपमा यसको अस्तित्व रहिरहन्छ; अतः मृत्युसँग भयभीत हुनु अज्ञानता मात्र हो; मृत्यु अनेकबाट एकत्वको बोध हुनु हो, दृश्यबाट अदृश्य हुनु हो, ब्रह्मभावमा लय हुनु हो, वास्तवमा मृत्यु छैन भन्ने वैदिक दर्शनको मृत्युसम्बन्धी चिन्तन नै यस एकाङ्कीको मूल मर्म हो भन्ने यस लेखको निष्कर्ष रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आप्टे, वामन शिवराम, १९६९, *संस्कृत-हिन्दी कोश*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

उपाध्याय, राधारमण र पोखरेल ऋषिराम (अनु. तथा सम्पा.), २०७२, *शुक्लयजुर्वेद*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

ईशादि नौ उपनिषद् (चौधौं पुनर्मुद्रण) (२०७४), गोरखपुर : गीताप्रेस ।

ओशो, २०७९, *गीता-दर्शन*, (अनु. दिनेशचन्द्र रेग्मी), काठमाडौं : मधुवन प्रकाशन ।

कविराज, गोपीनाथ, २०७४, *अखण्ड महायोग का पथ और मृत्यु-विज्ञान* (तेस्रो

संस्क.), (अनु. हंसकुमार तिवारी) पटना : बिहार राष्ट्रभाषा परिषद् ।

गजुरेल, छत्रिलाल, २०६२, *अध्यात्मिक एवं भौतिक चिन्तन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, २०७८, “वैदिक षड्दर्शनका प्रमुख मान्यता”, *नेपाल अध्ययन जर्नल* १ /१, पृ. ७७-११३ ।

चिंगले, श्रीराममाधव, २०७६, “जन्म-मृत्यु, अमरत्व, परलोक और पुनर्जन्मका स्वरूप तथा रहस्य” *परलोक और पुनर्जन्मांक* (पन्ध्रौं पुनर्मुद्रण), हनुमानप्रसादजी पोद्दार र चिम्मनलाल गोस्वामी (सम्पा.), गोरखपुर : गीताप्रेस ।

पतञ्जलि, २०७४, *योगदर्शन* (सत्त्वालिसौ संस्क.), गोरखपुर : गीताप्रेस ।

प्रभुपाद, भक्तिवेदान्त स्वामी, सन् २०१६, *श्रीमद्भगवद्गीता यथारूप (नवौं संस्क.)*, वादरायण दास (अनु.), मुम्बई : भक्ति वेदान्त बुक ट्रस्ट ।

रिसाल, शिवगोपाल, २०६८, *मृत्युविज्ञान*, ललितपुर : रवि पराजुली, केशव रेग्मी र सीताराम खत्री ।

लुइटेल्, तिलकप्रसाद (अनु.), २०६३, *ऋग्वेद*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शुक्ल, दीनानाथ (सम्पा.), सन् १९९३, *भारतीय दर्शन परिभाषा कोश*, दिल्ली : प्रतिभा प्रकाशन ।

सम, बालकृष्ण, २०५९, “विरामी र कुरुवा”, *समका एकाङ्की*, केशवप्रसाद उपाध्याय र देवीप्रसाद सुवेदी (सम्पा.), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।